

ЩЕРБАК Н. М.,аспірантка кафедри кримінально-
правових дисциплін та судочинства
(Навчально-науковий інститут права
Сумського державного університету)

УДК 343.541:316.346.2]:355.1(477)

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.3.2.22>**СЕКСУАЛЬНІ ДОМАГАННЯ ЯК ФОРМА ГЕНДЕРНО ОБУМОВЛЕНОГО
НАСИЛЬСТВА В ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ**

Стаття присвячена дослідженню проблеми сексуальних домагань як однієї з форм гендерно обумовленого насильства в Збройних Силах України. Наголошено, що феномен сексуальних домагань отримав визнання на глобальному рівні як значуща соціальна проблема, яка стосується всіх країн, секторів та родів занять в усьому світі. Діяльність різних держав спрямована на реалізацію заходів, спрямованих на протидію та мінімізацію негативних наслідків цього явища, що свідчить про активну реакцію суспільства на сучасні виклики в контексті захисту прав і свобод особистості. Здійснено огляд статистичних даних поширеності сексуального насильства та сексуальних домагань у збройних силах країн Північноатлантичного альянсу. Констатовано, що на сьогодні в Україні відсутні актуальні офіційні централізовані дослідження та статистичні дані щодо кількості випадків сексуальних домагань у Збройних Силах України. Така ситуація значно ускладнює усвідомлення реального масштабу поширеності сексуальних домагань і сексуального насильства у військовій сфері. Неспроможність зібрати дані, а потім звітувати, що сексуальна агресія не є проблемою, приховує проблему і надає винуватцям свободу дій для продовження деструктивної поведінки. Водночас вкрай важливо, щоб збирання даних не було простою формальністю, а було використане для зміни, трансформації токсичної культури і викорінення цієї проблеми. У процесі дослідження окрему увагу авторами було приділено визначенню поняття «сексуальні домагання». Констатовано, що жертвами сексуальних домагань в армії можуть бути як жінки, так і чоловіки. Водночас з огляду на існування усталених гендерних стереотипів та утвердженням у суспільстві традиційних гендерних ролей, встановлено, що в більшості випадків все ж постраждалими від випадків сексуальних домагань є саме жінки-військовослужбовці. При цьому авторами наголошено, що з початком повномасштабної війни в державній політиці загалом стали помітними ряд позитивних змін у сфері забезпечення гендерної рівності та запобігання випадкам сексуальних домагань у військовій сфері. В той же час, зроблено висновок щодо необхідності подальших системних кроків у розв'язанні цієї проблеми, адже лише за умови комплексного підходу можна забезпечити гідні, безпечні та рівні умови служби для всіх військовослужбовців незалежно від статі.

Ключові слова: гендерна рівність, гендерно обумовлене насильство, сексуальні домагання, армія, Збройні Сили України, запобігання сексуальним домаганням, російсько-українська війна, права людини.

Shcherbak N. M. Sexual harassment as a form of gender-based violence in the Armed Forces of Ukraine

The article is devoted to the study of the problem of sexual harassment as one of the forms of gender-based violence in the Armed Forces of Ukraine. It is emphasized

that the phenomenon of sexual harassment has been recognized at the global level as a significant social problem that affects all countries, sectors and occupations around the world. The activities of various states are aimed at implementing measures aimed at counteracting and minimizing the negative consequences of this phenomenon, which indicates an active response of society to modern challenges in the context of protecting individual rights and freedoms. A review of statistical data on the prevalence of sexual violence and sexual harassment in the armed forces of the North Atlantic Alliance countries has been carried out. It is stated that today in Ukraine there are no relevant official centralized studies and statistical data on the number of cases of sexual harassment in the Armed Forces of Ukraine. This situation significantly complicates the understanding of the real scale of the prevalence of sexual harassment and sexual violence in the military sphere. The failure to collect data and then report that sexual assault is not a problem hides the problem and gives perpetrators freedom of action to continue destructive behavior. At the same time, it is extremely important that data collection is not a simple formality, but is used to change, transform the toxic culture and eradicate this problem. In the process of research, the authors paid special attention to the definition of the concept of "sexual harassment". It was found that both women and men can be victims of sexual harassment in the army. At the same time, given the existence of established gender stereotypes and the establishment of traditional gender roles in society, it was found that in most cases, it is female servicemen who are still the victims of sexual harassment. At the same time, the authors emphasized that with the beginning of a full-scale war, a number of positive changes in state policy in the field of ensuring gender equality and preventing cases of sexual harassment in the military have generally become noticeable. At the same time, a conclusion was made regarding the need for further systemic steps in solving this problem, because only with a comprehensive approach can decent, safe and equal conditions of service be ensured for all military personnel, regardless of gender.

Key words: *gender equality, gender-based violence, sexual harassment, army, Armed Forces of Ukraine, prevention of sexual harassment, Russian-Ukrainian war, human rights.*

Вступ. У сучасних умовах збройного конфлікту дедалі гостро постає питання забезпечення прав і свобод військовослужбовців незалежно від статі. Сексуальні домагання як форма прояву гендерно обумовленого насильства є серйозною загрозою не лише для особистої безпеки жінок та чоловіків-військовослужбовців, а й для функціонування військової системи загалом. Державна стратегія забезпечення гендерної рівності в збройних силах насамперед спрямована на зниження існуючого рівня дискримінації серед військовослужбовців та підвищення рівня довіри до складу сил оборони серед громадськості, що безумовно повинно мати позитивний вплив як на атмосферу всередині колективів, так і призвести до поліпшення босздатності сектора безпеки в цілому. Водночас існування на сьогодні такого явища як сексуальні домагання свідчить про системні проблеми в питаннях реалізації забезпечення гендерної рівності, правового захисту та внутрішньої культури в Збройних Силах України. Відсутність належної правової кваліфікації, замовчування проблеми, низький рівень довіри військовослужбовців до власного командування та правоохоронної системи створюють сприятливе середовище для повторення випадків сексуального насильства. У цьому контексті дослідження сексуальних домагань як специфічної форми гендерно обумовленого насильства в збройних силах має важливе наукове, правове й практичне значення, що дозволить не лише виявити глибинні причини проблеми, а й сприятиме розробці ефективних механізмів реагування, запобігання та підтримки постраждалих осіб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці сексуальних домагань були присвячені праці таких фахівців як Н. В. Анішук, Д. О. Балабанова, О. В. Губанова, Н. В. Максименко, О. С. Перунова, Н. В. Тидикова, С. В. Якімова та інші.

Зазначеними вченими сформовано велику кількість принципово важливих положень щодо забезпечення принципу гендерної рівності та протидії сексуальним домаганням загалом. Втім, варто наголосити, що до цього часу у вітчизняній науці права відсутні спеціальні комплексні дослідження щодо протидії сексуальним домаганням як формі прояву гендерно обумовленого насильства в Збройних Силах України в умовах триваючої повномасштабної війни, чим, зокрема й обумовлена актуальність обраної теми.

Постановка завдання. Мета статті – комплексний теоретико-правовий аналіз сексуальних домагань як форми прояву гендерно обумовленого насильства в збройних силах в умовах триваючої повномасштабної війни.

Результати дослідження. Сам термін «сексуальні домагання» вперше вжито в 1973 році в доповіді Мері Роу «Кільця Сатурна», яка була присвячена різноманітним формам гендерних проблем. Водночас сама Мері Роу заявила, що вона не перша, хто використав цей термін, адже проблема сексуальних домагань була темою для активного дискусусу ще на початку 1970-х років у жіночих групах штату Массачусетс. Однак, як відомо, Массачусетський технологічний інститут вважається однією з перших великих організацій, на вченій раді якого було висвітлено цю проблему та розроблено відповідні процедури та настанови [1].

Пекінська декларація та Платформа дій, прийняті на Четвертій Всесвітній конференції з питань жінок 1995 року визначають сексуальні домагання як форму насильства проти жінок, яка несумісна з гідністю та цінністю людської особистості, яка заважає жінкам робити внесок в загальний розвиток [2].

Статтею 40 Конвенції ООН «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» визначається, що сексуальні домагання – це будь-яка форма небажаної вербальної, невербальної або фізичної поведінки сексуального характеру, метою або наслідком якої є порушення гідності особи, зокрема шляхом створення залякуваного, ворожого, принизливого або образливого середовища [3].

У червні 2019 року на Столітній конференції Міжнародної організації праці було прийнято Конвенцію МОП № 190 «Про викорінення насильства та домагань у сфері праці» та супровідну Рекомендацію МОП № 206. Це перший документ, у якому міжнародна спільнота визнала право кожної людини на працю в середовищі, вільному від насильства та домагань, включаючи гендерно обумовлене насильство. Так, Конвенція містить перше міжнародне визначення насильства та домагань у сфері праці – це низка неприйнятних форм поведінки і практик або загрози таких, здійснених одноразово чи систематично, метою, результатом або можливим наслідком яких є заподіяння фізичної, психологічної, сексуальної чи економічної шкоди, включаючи гендерно обумовлені насильство і домагання [4]. Водночас Конвенція не надає окремого визначення терміну «сексуальні домагання», проте дане поняття включено до визначення «гендерно обумовленого насильства та домагань».

Таким чином, автори Конвенції не розмежовують поняття «гендерно обумовлене насильство» та «сексуальні домагання», стверджуючи, що в більшості випадків межа між ними є досить умовною та «розмитою», оскільки певні форми поведінки можуть бути віднесені одночасно як до насильства, так і до сексуальних домагань, вони можуть бути як взаємопов'язані, так і окремими, нашарованими або ж навпаки – такими, що переходять від однієї до іншої.

Станом на травень 2025 року 49 країн ратифікували Конвенцію Міжнародної організації праці № 190 «Про викорінення насильства та домагань у сфері праці» [5]. На необхідності ратифікації даної Конвенції та приведення у відповідність її положенням національного законодавства Україною наголошують й профспілки, зокрема й Федерація професійних спілок України. У 2021 році на прохання Мінсоцполітики за підтримки Міжнародної організації праці було проведено порівняльний аналіз українського законодавства на відповідність положенням Конвенції МОП № 190. Результати аналізу свідчать про наявність необхідної законодавчої бази для ратифікації, зокрема завдяки прийняттю Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків», який закріпив поняття «сексуальні домагання» та «гендерно обумовлене насильство» [6].

Так, Законом України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків» від 8 вересня 2005 року № 2866-IV сексуальні домагання визначаються як дії сексуального характеру (що не посягають на статеву свободу чи статеву недоторканість особи), виражені вербально, невербально або фізично (слова, жести, рухи тіла, доторкування, поплескування або інші аналогічні дії), які ображають чи принижують гідність особи та можуть супроводжуватися створенням щодо неї залякувального, ворожого або образливого, принизливого середовища (ситуації) [7].

Сексуальні домагання є постійною проблемою, яка стосується всіх країн, секторів та родів занять в усьому світі. Попри свою дисциплінованість і формальну ієрархію, не винятком у поширеності випадків сексуальних домагань є й військова сфера. Навпаки, її специфіка створює умови, що сприяють замовчуванню та толеруванню таких форм насильства. Масштаби сексуальних порушень у збройних силах країн Північноатлантичного альянсу (НАТО) викликають небезпідставну тривогу, хоча статистичні данні значно варіюються. Військова сексуальна травма (MST), яка визначається службою у справах ветеранів США як «сексуальна агресія або сексуальне домагання, пережите під час військової служби», як вважають, впливає на 20–45% особового складу [8]. Особливого ризику на військовій службі зазнають жінки, зокрема згідно з результатами дослідження 33% американських, 36,7% французьких і 44,6% канадських жінок впродовж останніх 12 місяців, що передували дослідженню зазнавали тієї чи іншої форми MST. Незважаючи на те, що жінки до цього часу все ще становлять невелику частину особового складу в збройних силах країн світу, особливого занепокоєння викликає те, що вони постійно складають занадто велику частку осіб, постраждалих від сексуального насильства. Так, для прикладу, в Сполученому Королівстві Великої Британії і Північної Ірландії жінки-військовослужбовці становлять лише 11,8% особового складу, але їм належить 83% скарг на сексуальну агресію до системи військової юстиції. Подібна ситуація склалась і в збройних силах Канади та США, статистичні данні яких вказують на те, що жінки-військовослужбовці від чотирьох до майже шести разів частіше доповідають про те, що зазнавали сексуальну агресію під час служби, ніж їхні колеги-чоловіки [9].

За даними Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України, у 2011 році 10% жінок і 5% чоловіків стикалися із сексуальними домаганнями в армії [10, с. 67].

У 2020 році з метою дослідження поширеності сексуальних домагань у військовій сфері, авторками дослідження «Невидимий батальйон 3.0. Сексуальні домагання у військовій сфері в Україні» надіслано інформаційні запити, зокрема до Міністерства оборони України, Генерального Штабу Збройних сил України, Національної Гвардії України та Військової прокуратури. Згідно з офіційними даними Міністерства оборони України, у відповідь на запит щодо кількості зафіксованих звернень та облікованих правопорушень з приводу сексуального насильства, сексуального домагання, примушування до вступу у статевий зв'язок, згвалтування у Збройних силах України за 2013–2020 роки військовою службою правопорядку було зафіксовано 5 правопорушень: два з яких за статтею 154 Кримінального кодексу України «Примушування до вступу в статевий зв'язок» і три – за статтею 152 Кримінального кодексу України «Згвалтування». Натомість у Національній Гвардії України впродовж 2014–2020 років такого роду звернень зафіксовано не було. За офіційними даними Військової прокуратури, наданими у відповідь на надіслані запити, у Південному регіоні у період з 2013 по 2020 рік відсутні звернення військових щодо сексуальних домагань, у Західному регіоні було отримано та розглянуто 3 звернення щодо можливого схилення жінок-військовослужбовців до сексуальних зв'язків, а у Центральному регіоні розслідувався 1 факт схилення до інтимних стосунків жінки-військовослужбовця, однак, йому так і не знайшли об'єктивного підтвердження. Водночас, як вказують самі авторки, не можна стверджувати, що вищевказана зафіксована кількість офіційних повідомлень є відображенням реальної кількості випадків сексуальних домагань у військовій сфері. Адже лише за перші 6 місяців 2020 року через загальнонаціональну гарячу лінію ГО «Ла Страда» було зафіксовано 51 повідомлення про сексуальні домагання [11].

Станом на початок 2025 року відсутні актуальні офіційні централізовані дослідження та статистичні дані щодо кількості випадків сексуальних домагань у Збройних Силах України. Така ситуація обумовлена існуванням як об'єктивних причин (у Кримінальному кодексі України та Кодексі України про адміністративні правопорушення відсутня стаття, яка передбачала б відповідальність за сексуальні домагання, зокрема відсутня і норма, яка регулює відповідальність за сексуальні домагання у сфері праці, що унеможливорює юридичну фіксацію подібних випадків на офіційному рівні), так і суб'єктивних причин (зокрема, в умовах триваючої повномасштабної війни державна політика побудована таким чином, щоб уникнути публічного обговорення можливих «гострих кутів» та розголосу тем, які можуть так чи інакше дискредитувати як «образ військового» так і Збройні Сили України загалом).

Водночас сексуальні домагання у військовій сфері – це також частина набагато ширших проблем: дискримінації за ознакою статі, токсичної маскулінності, упередженості та зневаги до жінок, а у випадку української армії це ще одна ознака радянської спадщини у професійній культурі.

На нашу думку, сексуальні домагання на робочому місці є особливою формою переслідування, що пов'язано насамперед з «нормалізацією» такої поведінки як в суспільстві загалом, так і в окремому колективі зокрема, недостатньою обізнаністю працівників щодо того, які саме дії є сексуальними домаганнями, страхом репресій з боку керівників, роботодавців та/або колег, усталеними стереотипами звинувачення жертви, відсутністю ефективних механізмів реагування та протидії. Зокрема, робочим місцем військовослужбовця є не лише традиційне робоче місце, а й будь-яке місце, де працівник знаходиться з метою реалізації службових цілей (військова частина, навчальний центр, окопи, блокпости, морські судна, літаки тощо). Крім цього, варто наголосити на тому, що навіть, якщо сексуальні домагання були вчинені в поза робочий час та поза робочим місцем, але його результатом було здійснення відповідного впливу на робочі стосунки із жертвою, такі діяння повинні кваліфікуватись як сексуальне домагання на робочому місці.

Важливо зауважити, що жертвою сексуальних домагань в армії можуть бути як жінки, так і чоловіки. Однак, часто такі діяння ґрунтуються на зловживанні владою, а зареєстровані випадки стосуються домагань жінок-військовослужбовців з боку чоловіків. Така ситуація обумовлена існуванням гендерних стереотипів та утвердженням у суспільстві традиційних гендерних ролей. Так, головною для чоловіків вважається роль «захисника» та професійна роль, функція матеріального забезпечення сім'ї, натомість жінка визнається «берегинею домашнього вогнища». Тому, коли жінка між тихим, сімейним життям та захистом своєї Батьківщини здійснює вибір на користь військової служби, жінка фактично виходить за межі своєї усталеної соціальної ролі, займаючись діяльністю, у якій традиційно переважають чоловіки, таким чином, сексуальні домагання можуть використовуватися останніми, як форма покарання або засіб залякування. Однак, сама проблема сексуальних домагань в армії не може бути підставою для відгородження жінок від служби в збройних силах нібито «з міркувань безпеки». Адже саме по собі залучення жінок до військової служби є не лише проявом гендерної рівності, а й чинником зміцнення армії як сучасної, мобільної та інклюзивної структури. Натомість невирішення означеної проблеми може призвести до демотивування жінок, які хотіли б проходити службу в армії, тоді як в умовах повномасштабної війни Україні вкрай необхідні жінки-добровольці.

Варто зауважити, що з початком повномасштабної війни в державній політиці загалом стали помітними ряд позитивних змін у сфері забезпечення гендерної рівності та запобігання випадкам сексуальних домагань у військовій сфері. Так, у травні 2024 року набули чинності зміни до деяких нормативно-правових актів щодо забезпечення прав військовослужбовців на соціальний захист. Зокрема, абзац восьмий статті 11 «Загальні обов'язки військовослужбовця» «Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України» викладено в такій редакції: «поважати бойові та військові традиції, допомагати іншим військовослужбовцям, які перебувають у небезпеці, стримувати їх від вчинення протиправних дій, поважати честь і гідність кожної людини, не допускати порушень, пов'язаних із дискримінацією за ознакою

статі, сексуальним домаганням, насильством за ознакою статі, правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості» [12].

Окрім цього, статтю 85 «Дисциплінарного статуту Збройних Сил України» доповнили новою частиною третьою: «Службове розслідування щодо випадків, пов'язаних з дискримінацією за ознакою статі, сексуальним домаганням, насильством за ознакою статі, правопорушеннями проти статевої свободи та статевої недоторканості, проводиться комісією, до складу якої призначаються представники обох статей, а також психолог органу військового управління для вивчення психологічних аспектів та організації психологічної допомоги потерпілим» [12].

Вищезазначені доповнення та зміни є вкрай необхідними, оскільки саме вони є передумовою для створення внутрішніх механізмів реагування та притягнення до дисциплінарної відповідальності кримінальників безпосередньо в самій внутрішній системі Збройних Сил України. Наступним етапом в системі нормативно-правового врегулювання, на нашу думку, повинен стати процес розробки та ефективного впровадження «Інструкції з протидії випадкам гендерно обумовленого насильства та сексуальним домаганням у військовій сфері», яка обов'язково у своїх положеннях містила б як конкретні рекомендації для керівників щодо виявлення, реагування та запобігання сексуальним домаганням, так і алгоритм дій для осіб-військовослужбовців, які постраждали від сексуального насильства та/або сексуальних домагань (ці процедури повинні бути чітко роз'яснені та передбачати захист від вчинення тиску, зокрема завдяки відповідним вимогам щодо дотримання конфіденційності).

Ще одним позитивним аспектом стало створення Міністерством оборони України Центрального управління захисту прав військовослужбовців з уповноваженим відділом з питань забезпечення гендерної рівності, який відповідає за забезпечення рівних прав та можливостей для військовослужбовців незалежно від статі, здійснюючи, зокрема й розгляд скарг [13].

Однак, все ще недостатньою залишається просвітницька робота «на місцях», адже у більшості випадків жінки та чоловіки можуть навіть не усвідомлювати, що певна їх поведінка є неприйнятною і потрапляє під означення «домагання». Саме тому, окрема увага законодавця повинна бути присвячена та зацікавлена на важливості превентивної роботи і значній ролі командування підрозділу в питаннях запобігання сексуальним домаганням, поширення інформації та проведення систематичного навчання для військовослужбовців та інших зацікавлених осіб.

Висновки. Отже, проведене дослідження дає змогу констатувати, що саме війна стала тим потужним каталізатором, спрямованим на подолання гендерної нерівності в Збройних Силах України, оскільки кожен, хто бере участь у захисті нашої країни, незалежно від статі, має велике значення.

Водночас проблема сексуальних домагань в армії залишається однією з найбільш замовчуваних і чутливих, що свідчить про наявність глибоко вкорінених структурних і культурних бар'єрів. Військове середовище, що характеризується жорсткою ієрархією, закритістю та низьким рівнем гендерної чутливості, створює сприятливі умови для поширення сексуальних домагань, які часто залишаються невидимими або недоведеними через страх репресій, відсутність довіри та слабкість правових інструментів.

Розв'язання цієї проблеми потребує не лише політичної волі та правових змін, а й глибоких трансформацій у військовій культурі, формуванні гендерно чутливого середовища та залученні громадських і міжнародних партнерів до системної протидії насильству. Насамперед йдеться про потребу в офіційному визнанні проблеми, проведення аналітичних досліджень актуальних статистичних даних кількості випадків сексуальних домагань, розробці чітких внутрішніх інструкцій, створенні незалежного механізму захисту постраждалих та впровадженні системного навчання з гендерної грамотності для командного складу.

Таким чином, запобігання сексуальним домаганням у військовій сфері має стати невід'ємною складовою державної політики у сфері оборони, прав людини та гендерної рівності, що сприятиме як підвищенню морально-психологічного клімату в армії, так і зміцненню її авторитету в суспільстві.

Список використаних джерел:

1. Герасименко Г. UNFPA Ukraine. Гендерна рівність та відповідь на домашнє насильство в приватному секторі в Україні: заклик до дії. 2019. 65 с. URL: <https://ukraine.unfpa.org/uk/BADV2019> (дата звернення: 20.05.2025).
2. Fourth World Conference on Women Beijing Declaration. URL: <https://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/platform/declar.htm/> (дата звернення: 20.05.2025).
3. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами: Конвенція від 11.05.2011 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11 (дата звернення: 20.05.2025).
4. Міжнародна організація праці. Конвенція МОП № 190 та Рекомендація МОП № 206. Короткий огляд. URL: <https://bit.ly/3LOxQEs> (дата звернення: 20.05.2025).
5. Cyprus ratifies the ILO Violence and Harassment Convention, 2019 (No. 190). URL: https://www.ilo.org/resource/news/cyprus-ratifies-ilo-violence-and-harassment-convention-2019-no-190?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 20.05.2025).
6. Профспілки закликають до ратифікації Конвенції МОП №190 в Україні. URL: <https://fpsu.org.ua/napryamki-diyalnosti/mizhnarodna-robota/20779-profspilki-zaklikayut-do-ratifikatsiji-konventsiji-mop-190-v-ukrajini.html> (дата звернення: 20.05.2025).
7. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08.09.2005 р. № 2866-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2005, № 52, ст. 561. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text> (дата звернення: 20.05.2025).
8. Laura C. Wilson. The Prevalence of Military Sexual Trauma: A Meta-Analysis. *Trauma, Violence, & Abuse*. 2018. Volume 19, Issue 5, 74–97. <https://doi.org/10.1177/1524838016683459>
9. Сексуальні домагання і сексуальне насильство в збройних силах. URL: <https://www.nato.int/docu/review/uk/articles/2024/09/13/index.html> (дата звернення: 20.05.2025).
10. Кротиков В. П., Топальський В. Л., Малюга В. М. Актуальні проблеми гендерної політики в Збройних Силах України: навч.-метод. посібник / за ред. Б. П. Андресюка. Київ : НДЦ ГП ЗС України, 2011. С. 67–68.
11. Невидимий батальйон 3.0. Сексуальні домагання у військовій сфері в Україні / за ред. Тамари Марценюк. Київ, 2021. С. 67–70.
12. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прав військовослужбовців та поліцейських на соціальний захист: Закон України від 21 березня 2024 р. № 3621-IX. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3621-20#Text> (дата звернення: 20.05.2025).
13. В Україні створили Центральне управління захисту прав військовослужбовців. URL: <https://armyinform.com.ua/2024/04/03/v-ukrayini-stvoryly-czentralne-upravlinn-ya-zahystu-prav-vijskovosluzhbovcziv/> (дата звернення: 20.05.2025).

